

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 2 • Aralık 2020 • 221-228
Issue: 2 • December 2020 • 221-228

Dini Gelişim Teorileri

Karaca, F. (2007). *Dini gelişim teorileri*.
İstanbul: Dem Yayınları (311 s.)
Karaca, F. (2007). *Theories of religious development*.
İstanbul: Dem Publishing (311 p.)
ISBN: 9789756324967

Enes Hamza Kırıcı

Doktora Öğrencisi
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: eneskirici@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-2587-6696
Rize / Türkiye

PhD Student
Recep Tayyip Erdoğan University
Institute of Social Sciences
E-mail: eneskirici@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-2587-6696
Rize / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received	11 Eylül 2020 • 11 September 2020
Kabul Tarihi • Accepted	16 Ekim 2020 • 16 October 2020

Ö z e t

Faruk Karaca tarafından kaleme alınan "Dini Gelişim Teorileri" kitabı, bireyin fiziksel, bilişsel, duygusal ve sosyal açıdan gelişimi sürecinde dinin rolü ve etkisi üzerine fikir yürüten çeşitli bilim insanlarının görüşlerini ve tasavvufi düşünce geleneğinin gelişim olgusuna yaklaşımını sistemli biçimde okuruna sunmaktadır. "Dini Gelişim Teorileri" eserinin değerlendirmesinin yapıldığı bu çalışmayla hedef kitlede, kitap ve içeriği hakkında genel bir kanının oluşturulması amaçlanmaktadır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din Psikolojisi • Dini gelişim • Psikoloji • Teori

A b s t r a c t

The book "Religious Development Theories" written by Faruk Karaca systematically submits for the reader's information the views of various scientists who formulated ideas on the role and effect of religion in the physical, cognitive, emotional and social development of the individual, and his approach to the development of the phenomenon of the Sufi tradition of thought. By this study, in which the work of "Religious Development Theories" is evaluated, it is aimed to form a general opinion about the book and its content in its target audience.

K e y w o r d s

Psychology of Religion • Religious development • Psychology • Theory

1970 yılında Trabzon'un Tonya ilçesinde dünyaya gelen Karaca, ilköğrenimini ve ortaöğrenimini doğduğu ilçede, yükseköğrenimini ise Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tamamlamıştır. 1992'de mezun olduğu fakültede Din Psikolojisi Anabilim Dalında araştırma görevlisi olarak göreve başlayan yazar, yüksek lisans eğitimini "*Teslimiyet Kavramının Psikolojik Tablîli*" isimli çalışmasıyla, doktora eğitimini "*Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi*" isimli çalışmasıyla tamamlamıştır. 1998'de yardımcı doçent, 2002'de doçent, 2007 yılında ise profesör olmuştur. 2019 yılına kadar Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde görevini sürdüren Karaca bu yıldan itibaren meslek hayatına, halen görev yapmakta olduğu Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde devam etmektedir. Çok sayıda makale, sempozyum bildirisi ve desteklenmiş projeleri bulunan Karaca'nın ayrıca "*Ölüm Psikolojisi*", "*Dinî Gelişim Teorileri*", "*Din Psikolojisi*", "*Yabancılaşma ve Din*" ve "*Dinî Gelişim Psikolojisi*" isimli telif eserleri bulunmaktadır.

Karaca'nın "*Dinî Gelişim Teorileri*" eseri, ömür boyu devam eden bir süreç olan "gelişim" olgusunu dinî perspektiften analiz etmeye çalışan bazı bilim insanlarının bu doğrultuda oluşturdukları teorilerini ve İslâm tasavvuf geleneğinin terminolojisi ışığında şekillenen tasavvufî gelişim serüveninin basamaklarını okuruna sunmaktadır. Bu bağlamda eser, dinî gelişim kuramı üreten psikologların düşünce dünyalarının temel referans çerçevelerini, benimsedikleri bilimsel yaklaşımları ve teorilere yöneltilen çeşitli eleştirileri de mercek altına almaktadır.

"*Dinî Gelişim Teorileri*" kitabı önsöz ve giriş kısımları haricinde üç bölümden oluşmaktadır: I. Giriş; II. Dinî Gelişim Teorileri; III. Değerlendirme ve Sonuç. Yazar, giriş bölümünde araştırmanın konusunun sınırlarına, temel hedeflerine, yöntemine ve metodolojik problemlerine değinmektedir. Türk din psikolojisinde "dinî gelişim" konusu üzerine yeterli çalışma yapılmadığı tespitinde bulunan yazar bu çalışmasıyla, belirtilen eksikliği gidermeyi ve Batı bilim dünyasının ürettiği gelişim teorileri ile teorilerin içeriğindeki terimler dizgesini Türkçe din psikolojisi literatürüne kazandırmayı amaçlamaktadır. Araştırmacı, İslâm dinî geleneği ekseninde oluşturduğu özgün gelişim modeliyle (Karaca modeli) de Yahudi-Hristiyan dinî geleneklerinin izlerini taşıyan gelişim kuramlarının sınırlarının dışına çıkmayı ve bu alanda yapılacak yeni çalışmalara ön ayak olmayı hedeflemektedir.

"*Dinî Gelişim Teorileri*" kitabının ikinci bölümünde yazar, araştırma sürecinde topladığı verileri, teorilerin belirginlik kazanan yönlerini dikate olarak sekiz alt başlıkta inceler: 1) Genetik Teori, 2) Evre Teorileri,

3) Ahlâk Gelişimi Teorileri, 4) Psikanalitik Teoriler, 5) Jung ve Bireyleşme Teorisi, 6) Kirkpatrick ve Duygusal İlişki Teorisi, 7) Ömür Boyu Dinî Gelişim Teorileri ve 8) Bütünsel Yaklaşımlar. Kitabın en temel bölümü olan bu kısmın alt başlıklarının sırasıyla incelenmesi, eserin içeriği hakkında genel bir kanaat oluşmasına yardımcı olacaktır.

Dindarlaşma fenomenini kalıtsallıkla açıklamaya çalışan “genetik teoriler” (s. 19-28), dinin evrensel biçimde tüm toplumlarda var olması gerçeğinden yola çıkarak insanlarda dine karşı yatkınlık sağlayan kalıtsal faktörlerin var olabileceğini vurgulamaktadırlar. Bu yaklaşımı benimseyenler, bireyin doğumuyla birlikte dinsel bağlılığını da beraberinde getirdiğini savunmaktan ziyade kişinin, dinî eğilim ve dindarlık potansiyeli donanımlarına sahip olarak dünyaya geldiğini ileri sürmektedirler. Karaca da İslâm dininin ana bilgi kaynakları olan Kur’an ve hadis metnlerinin içerdiği “fitrat” kavramını, “Tanrı fikrine yatkınlık” şeklinde yorumlayarak genetik teorilerin bakış açısına yaklaşmaktadır. [Karaca, Rûm suresinin 30. ayetinde “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı *fitrata* sınımsız tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.” ve Hz. Muhammed’in “Her doğan *fitrat* üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi yahut Hristiyan veya Mecusi yapar.” [Buhârî, Cenâiz: 79 (1358); Muslim, Kader: 22 (2658)] ifadesinde geçen fitrat kavramlarının, insanın dinsel bağlanmaya yatkınlıkla dünyaya geldiğine işaret ettiği yönünde değerlendirir. Bkz Karaca, .]

Evre teorileri (s. 29-70) insanın, çocukluk döneminden başlayıp ergenlik döneminin sonlarına kadar devam eden ve birbirini takip eden bir dizi aşamalarla ilerleyen bilişsel, duygusal, ahlâkî ve dinî gelişim süreçlerinden geçtiğine atıfta bulunur. Çocuklardaki kognitif yapının evrimini açıklamaya çalışan Piaget’in “bilişsel gelişim kuramı”; Baldwin’in, çocukların bağlılık ve gizem vasıtasıyla Tanrı anlayışlarındaki değişimine odaklanan “gizem teorisi”; Harms’in çocuklardaki Tanrı algısının somut görünümleri üzerinden oluşturduğu “dinî düşünce gelişimi kuramı”; çocuklarda zihinsel gelişim ile birlikte karmaşıklaşan entelektüel ihtiyaçların din tarafından tatminini temel alan Elkind’in “arayış teorisi” ve Goldman’ın, Piaget’in bilişsel gelişim teorisini dinî düşünce alanına uyarlayarak şekillendirdiği “dinî düşünce gelişimi teorisi”, çalışma içerisinde incelenen evre teorileridir. Esasında ahlâkî gelişim teorileri (s. 71-88) de gelişimi belirli bir döneme kadar incelemeleri ve aşamalı bir süreç öngörmeleri bakımından evre teorileri arasında sayılabilir. Bu bağlamda bilişsel teorisini merkez alarak çocuklardaki ahlaksal dönüşüm vetiresini “ahlâk öncesi” (0-5 yaş), “heteronom” (6-12 yaş) ve “otonom” (12 yaş

ve sonrası) şeklindeki üçlü tasnifiyle çözümlenmeye çalışan Piaget, “ahlakî muhakeme teorisi”ni oluşturur. Piaget’nin kuramlarından etkilenen Kohlberg ise çocuk deneklere sunduğu ikilemlerden aldığı farklı dönütleri üç temel basamak ve altı alt basamakta sınıflandırarak daha kapsamlı ve detaylı bir ahlâkî gelişim teorisi üretir.

Kitabın ikinci bölümünün dördüncü alt başlığında, psikanalitik yaklaşımın kurucusu olan Freud’un “psiko-seksüel kişilik kuramı” ve takipçilerinden Erikson’un “psiko-sosyal gelişim teorisi”, -düşünürlerin din konusundaki görüşleri de dikkate alınarak- incelenir (s. 89-140). Freud, hastalarının çoğunluğunu oluşturan psikotikler ve nevrotikler üzerinde yaptığı gözlemlerden hareketle çocukluk dönemi tecrübelerinin kişiliğin şekillenmesinde büyük rol oynadığını düşünür. O, bilinçten uzaklaştırılan yaşantı ve düşüncelerin merkezi konumunda değerlendirdiği bilinçaltı sistemine ve bir çeşit içgüdüsel enerji kaynağı olarak gördüğü “libido”ya (içgüdüsel enerji) gelişim serüveninde ayrı bir önem atfeder. Freud ayrıca, Yunan mitolojisinden esinlenerek çocuklukta (3-5 yaş) bilinçsiz olarak karşı cinsten olan ebeveynine sahip olma ve aynı cinsten olan ebeveyni yok etme duygusuna işaret eden “oedipus kompleks teorisi”ni geliştirir, dinî inanç ve ibadetleri, bireyin babasını yok etme arzusundan kaynaklanan suçluluk psikolojisiyle beliren çabalar olarak görür. Ona göre Tanrı, “yüceltilmiş baba imajı”ndan başka bir şey değildir ve dinî inancın temelinde babaya duyulan özlem ve arzu vardır. O, nevrotiklerdeki saplantılı (obsessive) davranışlarla dinî ibadetler arasında benzerlikler olduğundan hareketle ibadetlerin birer saplantı nevrozu, dinin ise nevrotik bir rahatsızlık olduğu sonucuna ulaşır. Freud’un dine karşı bu negatif tutum ve değerlendirmelerini mutlak anlamda benimsemekten daha çok objektif bir tavır sergileyen Erikson ise sosyokültürel etkileşimlerin tesirini vurgulaması ve hayat boyu süren bir gelişim süreci öngörmesi yönleriyle psiko-seksüel kişilik kuramından farklılaşan “psiko-sosyal gelişim teorisi”ni oluşturur. Erikson kişiliğin, her aşamasında çözülmesi beklenen bir çatışmanın bulunduğu, birbirini izleyen sekiz ardışık evreden oluşan bir gelişim serüveninden geçtiğini varsayar. O, gelişim sürecinde dinî bağlanmanın rolünü ise tarihi şahsiyetlerden M. Luther ve M. Gandhi’nin psikolojik dönüşümlerini analize çalıştığı psiko-biyografi eserlerinde ortaya koyar.

“Dinî Gelişim Teorileri”nin beşinci alt başlığında Neo-Freudyenler arasında sayılan Jung’un “bireyleşme teorisi” (s. 141-172) konu edilmektedir. Jung, “libido” terimine yüklediği anlam, bilinçdışı sistemini yorumlayış biçimi ve dine bakış açısı yönlerinden Freud psikanalizinden

ayrılmaktadır. O, “bireysel” ve “kolektif” olmak üzere ikiye ayırdığı bilinçaltının kolektif kısmında, “arketip” kavramıyla tanımladığı, “psişik yapıda kalıtsal biçimde var olan bilinçdışı ruhsal içerikler”in bulunduğunu düşünmektedir. Kişiliğin bütün boyutlarının en üst düzeyde farklılaşması, gelişmesi, verimli ve dengeli bir bütünlüğe ulaşmasını ifade eden bireyleşme teorisi ise Jung psikolojisinin en temel savlarından biri olarak görülmektedir. Karaca, bu teörinin öne sürdüğü bireyleşmenin aynı zamanda bir dindarlaşma süreci olduğunu belirtmektedir. Zira Jung’un düşünce sisteminde birliğin ve teklığın sembolleri olan Tanrı arketipi ile kendilik arketipinin deneysel açıdan ayrımı yapılamamaktadır. Ayrıca dini, sağlıklı olmanın ve nevrozdan uzaklaşmanın bir unsuru olarak değerlendiren Jung, sağlıklı bir kişilik gelişiminde dinî düşüncenin bastırılmaması gerektiğine temas etmektedir.

Eserin ikinci bölümünün altıncı alt başlığında Kirkpatrick’in “duygusal ilişki teorisi” masaya yatırılır (s. 173-186). Bu kuram, çocuk ile temel bakıcısı arasındaki duygusal bağın çocuğun dindarlığı üzerinde nasıl bir etki bıraktığını çözümlenmeye çalışır. Buna göre, çocuk ile bağlanma figürü arasındaki ikili ilişkilerin iyimser olması, çocuğun bağlanma figürünü herhangi bir tehdit durumunda veya üzüntülü anında dış dünyayı keşfedebileceği bir güvenlik limanı ve tehlike zamanları dışında dış dünyayı keşfedebileceği bir güvenlik üssü olarak algılamasına yardımcı olur. Birçok teolojide Tanrı’nın ideal bir bağlanma figürü olarak sunulduğunu düşünen Kirkpatrick çocuklukta ki bakıcıyla girilen ilişki biçiminin, gelişim sürecinin ilerleyen dönemlerinde bireyin Tanrı tasavvurunu dolayısıyla da din algısını etkileyebileceğini belirtir.

Karaca, ikinci bölümün bir diğer alt başlığında “ömür boyu dinî gelişim teorileri”nden, Fowler’ın “inanç gelişimi kuramı”nı, Oser-Gmünder’in “dinî yargı gelişimi teorisi”ni ve Meadow-Kahoe’nin dinî gelişim modelini irdeler (s. 187-218). Bu teoriler, dinî gelişim sürecini yaşamın her döneminde devam eden bir fenomen olarak görür. Fowler, Kohlberg ve Erikson’un gelişim teorilerinin izlerini taşıyan “inanç gelişim kuramı”nı, herhangi bir dinsel gelenekle sınırlamaksızın dinî ve din dışı inançların bütün formlarını kapsayacak şekilde oluşturur. O, kişilik gelişimiyle inanç gelişimini birbirinden ayırmaz ve inancı, insan aksiyonlarının bütünsel ve dinamik bir kompozisyonu olarak değerlendirir. Oser ve Gmünder’in dinî yargı gelişimi kuramı ise bilinçte çatışma halinde olan iki değerın meydana getirdiği gerilime verilecek cevapla psişede bir denge durumu yakalanacağı tezini öne sürer. Dinî yargı üretimini sağlayan çift kutuplu boyutları da belirleyen bu kurama göre birey, evre hiye-

rarşisinde basamak atladıkça daha özerk hale gelir ve Tanrı'ya daha derinden bağlanır. Ömür boyu dinî gelişim teorilerinin sonuncusu olarak işlenen Meadow ve Kahoe'nin dinî gelişim modeline gelince bu model büyük oranda Allport'un "iç güdümlü" ve "dış güdümlü" dindarlık kavramlaştırılmaları üzerine bina edilir. Meadow ve Kahoe, dine ilk olarak dış güdümlü motivlerle (taklit) yönelen bireyin, sırasıyla geleneksel inanç (dinin kurumsal yönü) ve iç güdümlü (içselleştirilen) inanç aşamalarını geçerek özerk inanç seviyesinde dinî gelişimini tamamlayacağını kabul ederler.

"Dinî gelişim teorileri" bölümünün son alt başlığında "bütünsel yaklaşımlar" araştırma konusu yapılmaktadır (s. 219-286). İlk olarak, Reich'in bilişsel alanda aşama aşama ilerleme öngören ve çelişkili durumlarda gerçeğin keşfine yardımcı olan sezgisel bir araç niteliğindeki "tümleyici muhakeme" temelinde oluşturduğu teoriye temas edilmektedir. Reich, dinî öğretilerde veya geleneklerde rastlanabilecek paradoks görünümü içeriklere karşı benimsenen farklı yaklaşım biçimlerini esas alarak tümleyici muhakeme evreleri belirlemektedir. Tümleyici muhakeme teorisine ek olarak o, Tanrı-insan ilişkisi düzleminde kişilik değişiminin seyrini somutlaştıran dinamik bir model de sunmaktadır. Reich'in bütünsel yaklaşımının ardından, İslâm inancı çizgisinde oluşan tasavvufî düşünce geleneğindeki dinî gelişim olgusu ele alınmaktadır. Tasavvufî perspektif "seyr u sülûk" kavramıyla tanımladığı gelişim serüvenini, gelişimi talep eden kişinin (mürîd, sâlik) bir manevî danışman (şeyh, mürşid) gözetimi altında duygusal tecrübeler (hâl) deneyimlediği ve gelişimsel basamaklardan (makam) geçtiği yaşam boyu devam eden bir süreç olarak görmektedir. Bu yaklaşıma göre bireyin benliğinden sıyrılarak (fenâ) evrensel benlikle bütünleşmesi (bekâ) yani kendi içerisinde bütünlük kazanması dinsel gelişimin gövdesini oluşturmaktadır. Bütünsel yaklaşımların sonuncusu olarak, Karaca'nın İslâmî terminolojiden ve klasik gelişim teorilerinden destek alarak üç evrede topladığı dinî gelişim modeli incelenmektedir. Dinî gelişimi, birikimli bir süreç olarak kabul eden Karaca modelinin temel karakteristiği "aksiyon eksenli" olmasında yatmaktadır. Karaca, döngüsel ve dinamik bir yapı arz eden dinî gelişimin hızının, dine atfedilen önem, dinî uygulamaların yoğunluğu, dinsel bilgi birikimi ve dinin günlük yaşantı üzerindeki etkisiyle doğru orantılı olarak değiştiğini ifade etmektedir. O, dinî gelişimde "ilham"ın yani tanrısal müdahalenin de önemli bir fonksiyon üstlendiği düşüncesiyle diğer gelişim teorisyenlerinden ayrılmaktadır. Karaca modelinin sunumuyla birlikte ikinci bölümü sonlandıran yazar, son bölüm olan üçüncü bölümde

araştırmanın kısa bir değerlendirmesine ve ulaşılan sonuçlarına yer verecek çalışmasını tamamlamaktadır.

“*Dinî Gelişim Teorileri*” eseri, Türkiye’de din psikolojisi alanında salt dinsel gelişim kuramlarını konu edinerek hazırlanan ilk bilimsel çalışmalardandır. Karaca, çalışmasında Batı bilim dünyasında üretilen dinî gelişim teorilerinin sistematik bir sunumunu yapmasına ek olarak, yer yer bu teorilerin savlarını İslâm dininin temel kaynaklarından istifade ederek yeniden yorumlamasıyla farklı bir sentez oluşturur. Ayrıca eserin içeriğinde, teorilerin objektif bir incelemesinden sonra teorisyenlere yöneltilen eleştirilerin verilmesi karşılaştırmalı okumalar yapılmasına ve böylece teorilere değişik açılardan bakılmasına olanak tanır.

Yazarın özgün biçimde oluşturduğu Karaca modeli [Karaca modelinin ilerleyen dönemlerde daha ayrıntılı ve kapsamlı biçimde geliştirilen son hâli için bkz. Karaca, 2016: 76-86], dinî gelişimi farklı bir boyuttan ele alarak ona yeni düzenlemeler getirir. Karaca modeli, diğer gelişim teorilerinde yer almayan “niyet”, “aksiyon” ve “vehbî bilgi” gibi kavramları sürece dâhil etmesi yönüyle orijinalite kazanır. Bu model, Müslüman bireyin takip ettiği dinsel olgunlaşma serüveninin bilimsel açıdan temsili sınırlarını belirlemeye çalışan ilk teorilerden olması nedeniyle de araştırmaya ayrı bir değer katar.

Akademik üsluptan taviz verilmeyerek yazılmaya gayret gösterilen “*Dinî Gelişim Teorileri*” kitabı daha çok bilim camiasına hitap etmektedir. Gelişim psikolojisi konusunda ileri okumalar için tavsiye edilebilecek bu çalışmadan önce, yine Karaca’nın 2016 yılında yayımladığı “*Dinî Gelişim Psikolojisi*” eserinin okunmasının okuyucunun bilişsel hazırlanmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (2015). *Sabîhu'l-Buhârî*. 3. Baskı. Thk.: Râid b. Sabrî. Riyad: Dâru'l-Hadâre li'n-Neşri ve't-Tevzî'.

Karaca, F. (2016). *Dinî gelişim psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.

Karaca, F. (2017). *Din psikolojisi* (3. Baskı). Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.

Muslim, Ebû Huseyn b. Haccac el-Kuşeyrî (2015). *Sabîh-u Muslim*. (2. Baskı). Thk.: Râid b. Sabrî. Riyad: Dâru'l-Hadâre li'n-Neşri ve't-Tevzî'.